

Натпис на фресци „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“ у цркви Св. Николе у Рамаћи као историјски извор*

Марко Шуица**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Бранка Кнежевић

UDC 75.052(497.11 Ramaća)

003.071(=163.41)“13/14”

DOI <https://doi.org/10.2298/ZOG1842107S>

Оригиналан научни рад

У раду се преиспитује садржај и историјски контекст натписанка ћириличној натпису на старосрпском језику, са појединим турским речима, на фресци „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“ у цркви Св. Николе у Рамаћи. На основу анализе историјских околности и догађаја који су се одиграли крајем XIV и почетком XV века на Балканском полуострву и посебно у Моравској Србији, износи се прелиминарна претпоставка да је присусвојење турских речи у споменутом натпису у вези са исламским утицајима хетеродоксних дервиша у хришћанској средини. Хронологија живописања храма у Рамаћи сужава се на време владавине Стефана Лазаревића.

Кључне речи: Св. Никола, Рамаћа, деспот Стефан Лазаревић, бабаџије – пуцајући дервиши, чалаџи, тенџери султан, Османлије

This paper explores the contents and historical context of the Cyrillic inscription written in old Serbian language with some Turkish words on the fresco “St. Nicholas takes Basil from the house of Emir” from the Church of St. Nicholas in Ramaća. Based on an analysis of the historical circumstances and events that took place at the end of the fourteenth and the beginning of the fifteenth century on the Balkan Peninsula and especially in the Lazarević Principality, it is assumed that the presence of Turkish words in the mentioned inscription implies the influences of Islamic heterodox dervishes in the Christian milieu. The dating of the fresco painting from the Church in Ramaća can be narrowed down to the time of the reign of Stefan Lazarević.

Key words: St. Nicholas, Ramaća, Despot Stefan Lazarević, baba's itinerant dervishes, Çelebi, Tengri Sultan, Ottomans

Ове године навршава се пола века од објављивања најобимније и прве научне студије о цркви Св. Николе у селу Рамаћа у области планине Рудник.¹ Међу многим истраживачким питањима, та студија је покренула дугогодишње расправе које су, укључивањем у аргументацију различитих интерпретација самог споменика и писаних историјских извора, резултирале опречним мишљењима историчара уметности о идентификацији сизерена неименованих ктитора,

што је одређивало и хронологију живописања храма.² У недавно публикованој монографији о српском зидном сликарству у земљама Лазаревића и Бранковића, о цркви Св. Николе у Рамаћи изнете су хипотезе и донесени закључци који су у још већој мери потенцирали осетљивост теме и научне контроверзе које произилазе из оскудних података.³ Узимајући у обзир нова тумачења, сматрали смо да је неопходно поново размотрити „случај“ цркве Св. Николе у Рамаћи у оквиру ширег историјског контекстуалног оквира. Полазиште представља натпис фреске „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“ насликане у оквиру циклуса чуда светог Николе на западном зиду наоса храма. Постављање нових истраживачких путоказа и хипотеза омогућило би боље сагледавање једног сложеног историјског периода, што би у следећем кораку водило ка утврђивању ближег времена настанка ове властееоске задужбине.

* * *

Непознати ктитори, оштећени портрети њихових сизерена, као и недовољно читљиви или разумљиви натписи на зидовима храма водили су истраживаче у дивергентним правцима. Постављане хипотезе о идентитету суверенских портрета и архијерејског портрета, на северној и јужној страни западног зида наоса, смештале су време живописања храма у период последње деценије XIV века или у завршне године трајања државе српских деспота, односно у средину XV века. Напори историчара уметности у доношењу поузданијих закључака утемељених на, пре свега, ликовним и стилским карактеристикама, као и на тумачењу иконографских решења живописа храма, имали су ограничен домет. Историјски контекст конструисан је на основу могућих идентификација сизеренских,

* Аутор је сарадник на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, Српско средњовековно друштво у писаним изворима, ев. бр. 177025.

** msuica@fbg.ac.rs

¹ Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, ЗЛУМС 4 (1968) 121–171.

² Библиографију радова о цркви Св. Николе у Рамаћи недавно је приложила Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића. Књиге I и II*, Београд 2016, 227.

³ *Ibid.*, 216. Изнети закључци преузети су из претходног истраживања објављеног у раду, Т. Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, in: *Паг Српске деспотовине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 167–168.

Сл. 1. Рамаћа, непознати ктитори цркве Свѣтої Николе (снимак: И. Ђорђевић)
 Fig. 1. Ramača, unknown ktitors of Church of St. Nicholas (photo: I. Đorđević)

односно „владарских“ портрета на северном делу западног зида наоса са владарским паровима одређене фазе трајања Моравске Србије и повезивањем тих портрета са задужбинама и личностима познатим на основу сачуваних писаних историјских извора.⁴ С друге стране, неименовани ктитори храма, свештеник са малолетним сином и његов брат властелин, могли су бити припадници нове друштвене елите рудничког краја и део процеса реструктурирања властелског слоја у оквиру унутрашњих реформи државе Лазаревића, који се одигравао на самом крају XIV и током првих деценија XV века. Нажалост, мањкави и оскудни, хронолошки често непрецизни писани историјски извори и данас уносе забуну међу истраживаче и онемогућавају поуздану идентификацију личности,

⁴ Аргументација за идентификацију личности с краја XIV века пронађена је у писаним изворима, попут повеље Лазаревића манастиру Св. Пантелејмона (1395/1400), в. А. Младеновић, *Повеље и писма десјоџа Стефана*, Београд 2007, 293–313, или у аналогији са иконографским решењима и владарским портретима у другим задужбинама Лазаревића, Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, 156; Г. Бабић, *О иорјрејима у Рамаћи и једном виду инвесјијуре владара*, ЗЛУМС 15 (1979) 152–153; Стародубцев, *О времену живописанја цркве у Рамаћи*, 149–153.

отежавајући њихово повезивање са познатим историјским догађајима и појавама.

Међу претпоставкама историчара уметности који су храм у Рамаћи датовали у крај XIV века, издвојиле су се оне које непознате ктиторе храма сврставају, или међу поданике Лазаревића из времена Стефановог и Миличиног заједничког кнежевања, односно породичне владавине, или међу вазале војводе Николе Зојића, велможе кнеза Лазара, а потом и његових наследника.⁵ Стичући обележја обласног господара, Никола Зојић је крајем XIV века био један од главних учесника у процесу стварања новог османског геополитичког баланса снага који се ослањао на српске велможе. Свој зенит, али и нагли слом, Никола Зојић је доживео током 1397/1398. године у време велике кризе власти у Моравској Србији и спровођења политичких промена које је иницирао султан Бајазит I.⁶ У скорије време, у науци је постављена хипотеза да су ктитори храма могли бити поданици деспота Лазара

⁵ Кнежевић, *op. cit.*, 154–156; Бабић, *op. cit.*, 171–173.

⁶ М. Шуица, *Немирно доба српској средњеј века*, Београд 2000, 103–108.

Бранковића и његове супруге Јелене Палеолог, једног од последњих владарских парова српске средњовековне државе.⁷ Новим претпоставкама, закључци претходне генерације историчара уметности везани за историју и живописање храма померени су за пола столећа касније, у последње две године трајања државе српских деспота. Увидом у расположиве изворе различите провенијенције, а узимајући у обзир историјски контекст и процесе који су задесили Балканско полуострво крајем XIV и почетком XV века, мишљења смо да је неопходно преиспитати нека од важећих становишта, пре свега у контексту разумевања појава које су се одигравале на Балканском полуострву, а које су се могле одразити у формалним и садржајним елементима натписа на фресци „Одвођење Василија из емирове куће (сараценског ропства)“.

О ктиторима

Идентификовање ктитора, или бар једног од њих, није могуће због непостојања ктиторских натписа, као ни експлицитних писаних трагова у средњовековним документима или наративним изворима (сл. 1). Једини траг, који може да остане само на нивоу домишљања, јесте постојање имена *Куманица* као другог назива за цркву Св. Николе у Рамаћи.⁸ Бавећи се раним слојевима хришћанских топонима на старосрпском тлу, Александар Лома је у својим истраживањима истакао да хомонимија Богородице Бистричке на Лиму и цркве Св. Николе у Рамаћи (Куманица) могу имати везе са преносима хришћанских топонима и породичних имена, односно са миграцијама одређеног становништва, у овом случају из Полимља у Шумадију.⁹ У анализи топонима наведен је податак из дубровачког архива који би могао да укаже на потенцијалну везу између цркве Св. Николе у Рамаћи тј. Куманице са извесним властелином деспота Стефана Лазаревића, Новаком Куманичићем.¹⁰ У једном дубровачком писму из 1422. године спомиње се да је Новак Куманичић „*cortetano del signor despot*“, заједно са једним Дубровчанином, у претходном периоду био закупник царине у Руднику.¹¹ Тај податак недвосмислено говори о Новаковом властеоском положају, пословању у области планине Рудник, имућном економском статусу као основним предусловима за подизање задужбине, али не и о евентуалном ктиторству над црквом Св. Николе у Рамаћи. Оскудни писани извори не пружају о овом властелину било какве друге информације које би могле подржати методолошки утемељен закључак о идентитету бар једног од ктитора храма.

⁷ Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, 167–168.

⁸ Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, 123; Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, 209.

⁹ А. Лома, *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Ономатолошки прилози 11 (1990) 12.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, Београд 1990³, 387–388.

Историјски контекст најпйиса фреске „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“

Живопис Рамаће је у више наврата детаљно описиван и тумачен, па се овом приликом нећемо упуштати у понављање резултата претходних истраживања историчара уметности. Свако досадашње „читање“ натписа фреске „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“ није укључивало шири историјски контекст, већ се задржавало у оквирима које је наметала сама ликовна представа светитељског чуда или дословни превод (сл. 2). Због тога смо приступили поновној интерпретацији натписа (сл. 3) са намером да се укаже на одређене историјске појаве које нису довољно осветљене постојећим изворима, а које су могле да утичу на особеност ове фреске и натписа.

Натпис на фресци има две заокружене синтаксичке целине и гласи:¹²

Бли ван чалпи! (део натписа који се налази између главе жене и њеног супруга, емира)

Бли баба калџере да ме не ђбеш тако ти Тегри сџатана (део натписа између коња и емирове главе и десно од емира у полулежећем положају)

Садржај и начин формулације натписа представљају јединствен случај међу аутентичним средњовековним споменицима на тлу Моравске Србије. Историјских разлога за то може бити више, а одговарајућих аргумената заснованих на изворној грађи веома мало. Имајући у виду оригиналност натписа, сматрамо да је неопходно истаћи извесна ограничења закључка изнесеног у рецентним истраживањима којима се искључује крај XIV или почетак XV века као време када је могао настати живопис у Рамаћи.¹³ Један од наведених аргумената за позно датовање живописа је постојање турских речи у натпису на старосрпском језику, за које је ауторка сматрала да никако не припадају времену османских освајања султана Бајазита I или епохи интеррегнума у Османском царству (1402–1413). Ауторка сматра да натпис са турским речима, као и живопис потичу из шесте деценије XV века, када су Османлије готово у потпуности загосподариле Балканским полуострвом, што, по нашем мишљењу, не мора да буде тако. Остаје отворено питање, пре свега за проучаваоце историјске лингвистике, у ком тренутку и под којим условима се одигравала прва рецепција појединих турских речи у старосрпском језику, односно када су и којим путевима идентификоване речи могле доспети у културну сферу којој су припадали сликари храма, нарочито имајући у виду специфичан контекст у којем се оне јављају. Узимајући у обзир историјске процесе који су пратили османска освајања Балкана

¹² Поједини историчари уметности покушавали су да натпис на фресци читају линеарно, комбинујући делове обе целине на јединствен начин, дајући му другачији смисао, што по нашем мишљењу није оправдано. N. P. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, Torino 1983, 143–146.

¹³ Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, 156–157. Исто мишљење је недавно потврђено in: eadem, *Српско зидно сликарство*, 215, n. 1006.

у ранијој фази, сасвим је могуће да су одређене турске речи ушле у ограничену употребу већ крајем XIV и почетком XV века.

Иако је наведени натпис у Рамаћи јединствен аутентичан средњовековни остатак, дужну пажњу би требало посветити живопису и једном натпису, сачуваном у цркви Св. Николе у селу Брезови код Ивањице, који такође може да помогне у датовању Рамаће.¹⁴ Живопис из Брезове датује се у прву половину XVII века, али постоје докази да је настао на основу остатака претходног слоја насликаног почетком XV века, у време владавине деспота Стефана Лазаревића, који је уз кнеза Лазара и кнегињу Милицу представљен на зидовима храма.¹⁵ Начин на који је представљен деспот Стефан у Брезови у великој мери одговара деспотским портретима сачуваним у црквама из његовог времена.¹⁶ Поред портрета српског деспота и његових родитеља на западном зиду наоса била је насликана још једна особа, чији портрет услед проширивања улазних врата није сачуван.¹⁷ О идентитету те особе не може се ништа закључити, осим да је била високог угледа. У брезовској цркви Св. Николе, уз фреску „Одвођење Василија из емирове куће“ налази се натпис, готово идентичан рамаћком, који гласи: *Хан баба калѓере ђен ме тако ти Тагри.. сџатана*.¹⁸ Такође, и иконографско решење ове фреске у великој мери се подудара са представом чуда св. Николе у Рамаћи, где је свети Никола приказан са дечаком на коњу, али без наглашене драматичности присутне у Рамаћи. Уколико је каснији живопис у цркви Св. Николе у Брезови настао на основу ранијег слоја, за шта у свом раду Радомир Станић оставља могућност ослањајући се и на ставове претходних истраживача, онда би се натпис на фресци чуда светог Николе у овој цркви могао приписати времену када је, по претпоставци, црква осликана, а то је доба владавине деспота Стефана Лазаревића. Натпис и претходни живопис у Брезови били би, према томе, датирани у прве три деценије XV века. Могло би се претпоставити, уз опрез, да случај Рамаће не представља изоловану појаву, већ да је присуство готово идентичне формулације натписа на фресци исте тематике и сличне композиције у цркви Св. Николе у Брезови показатељ одређених процеса који су се спорадично одигравали током конфузног раздобља краја XIV и почетка XV века на територији Моравске Србије. Ти процеси су били обликовани прожимањем српских и турских културних утицаја у одређеном верском значењу.

Натпис на фресци „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“ у Рамаћи, као што је напоменуто, састоји се из два дела. Први део натписа у којем се наводи турска реч *чалаји*, изговара жена односно супруга посрнулог емира, дословно је преводан као „Јао, јао (авај, авај) Боже!“, мада је остављена могућност да

реч *бој* буде интерпретирана као *јосјодар*.¹⁹ Титула челебије је према неким мистичким текстовима из XV века имала конотацију *Вољеној*, односно *Боја*, па би се могло претпоставити да је у том значењу доспела као латерарни утицај деловања исламских мистичких верских редова на простору Моравске Србије о чему ће бити речи у даљем тексту.²⁰ С друге стране, још је у студији о Рамаћи из 1968. године наведено да су историјски извори показали да се титула *чалаји*, *челеби* употребљавала као титула османских принчева.²¹ У бугарској анонимној хроници, насталој највероватније током друге деценије XV века, реч *чалаји* се спомиње у сасвим одређеном значењу *османској њринца* и то у облику *цалапи(н)*.²² Први помен у тексту се односи на Исмаила/Сауци челебију, најстаријег сина Мурата I, који је заједно са Андроником Палеологом планирао синхронизовану заверу против очева-владара, цара Јована V Палеолога и емира Мурата I Худавендигара.²³ Челебија Исмаил/Сауци у хроници није споменут по властитом имену, већ се наводи да је Андроник желео да убије оца заједно са сином *Амратовџмь, Цалапиџмь великџинь*.²⁴ Други помен појма *чалаји/цалаји* такође је везан за историјску личност, Бајазитовог сина, принца Сулејмана, који се приликом описа ратова око османског престола у првој деценији XV века наводи као *Цалапи Мъсџамънъ*.²⁵ Иначе, принчевска титула *чалаји* била је додељена свим Муратовим, а потом и Бајазитовим синовима.²⁶ У складу са тим, мишљења смо да би натпис у Рамаћи могао имати пре световно него духовно значење и да гласи „Јао, јао, принче!“, с обзиром на то да жена изговара речи окренута ка свом мужу, челебији, односно принцу који је у падајућем положају услед страха од светитеља.²⁷ Постављајући натпис у историјски контекст, може се претпоставити да је уметник могао имати на уму и сасвим одређеног османског принца – челебију. Уколико би се трагало за могућим историјским иден-

¹⁹ Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, 144–145.

²⁰ *Čelebi*, in: *Encyclopaedia of Islam* II, ed. B. Lewis, Ch. Pellet, J. Schacht, Leiden 1991, 19 (W. Barthold, B. Spuler); H. Tanyu, *İslamliktan önce Türklerde tek tanrı i nancı*, Ankara 1980, 9, даје образложење и везу између појма *чалај* и божанске природе, као и могуће етимологије.

²¹ Кнежевић, *op. cit.*, 144–145, п. 45.

²² Хроника се завршава догађајима из 1413. и вероватно је настала непосредно после смрти принца Мусе. Објављена је у издању Јоана Богдана [J. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, Archiv für Slavische Philologie 13 (1891) 528]. Опширан осврт на изворну вредност и значај хронике као извора дао је К. Јиречек, *Прилози за оцену скоро њронађене Бујарске хронике*, in: *Зборник Констјантинјина Јиречека* I, ed. М. Динић, Београд 1959. Новије издање са коментарима, које смо користили приликом рада на чланку, приредио је Иван Тјотундџиев, *Българската анонимна хроника от XV век*, Велико Търново 1992, 68–69.

²³ Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 70–375.

²⁴ Тјотундџиев, *Българската анонимна хроника*, 81.

²⁵ *Ibid.*, 85–86.

²⁶ *Čelebi*, in: *Encyclopaedia of Islam* II, 19. Поред Сауци челебије извори спомињу и да је Муратов син Јакуб носио ову титулу. Н. Фејић, *Историја о Јакуб челебији*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9 (1996) 131–144. Титула челебије/чалапи јавља се и у српским летописима, Љ. Стојановић, *Сјару српски зайиси и најџиси* I, Сремски Карловци 1927, 223, бр. 617.

²⁷ Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, 144.

¹⁴ Р. Станић, *Црква Св. Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења 25 (1993) 99; Б. Кнежевић, *Заједничка обележја живописа Рамаће код Сјарајара и Брезове код Ивањице*, Гласник ДКС 34 (2010) 134–138.

¹⁵ Станић, *Црква Св. Николе у Брезови*, 139.

¹⁶ *Ibid.*, 128.

¹⁷ *Ibid.*, 129.

¹⁸ *Ibid.*, 139.

титетом османског принца, односно челебије, онда би избор био сужен на неког од Бајазитових синова чија се улога у ратним збивањима почетком XV века негативно одразила на владавину Стефана Лазаревића. У обзир би дошли Сулејман, или Муса, с тим што би то највероватније био Муса челеби, узимајући у обзир историјске околности, одговорност за смрт Вука Лазаревића, као и опис његове личности у делу Константина Филозофа. Турски утицаји, присутни у натпису, могли су у Моравску Србију доћи из правца Бугарске, као и са српских територија које су се нашле под влашћу Османлија, нарочито након освајачких похода султана Бајазита I или за време интеррегнума почетком XV века.

Други део натписа фреске, у којем се спомињу турске речи *баба*, *џеџири* и *сулџиан*, могао би представљати рефлексију одређених историјских, културолошких, па и друштвених процеса започетих током османских освајања на Балканском полуострву после 1389. године, а који су у неком тренутку задесили Моравску Србију као вазалну државу Османског царства.²⁸ Иако одсуство јасних хронолошких референци уз текст натписа онемогућава ближе датовање, присуство турских речи одређеног религијског значења може бити путоказ ка проучавању појава које су биле последица нестабилних прилика и измењеног ширег политичког и верског амбијента крајем XIV и почетком XV века на тлу Балканског полуострва.²⁹ Турски, заправо, исламски утицаји забележени на територији Моравске Србије отварају простор за преиспитивање њиховог порекла, правца ширења, домета и могућег значења. У првом реду, они су могли бити, и вероватно јесу, последица деловања хетеродоксних дервишких редова који су се ширили правцима османских освајача.³⁰ Хришћанске средине на Балкану под непосредном или врховном османском влашћу биле су пријемчиве према овим верским редовима и њиховим култовима који су апсорбовали делове хришћанског учења и обредне праксе.³¹ С друге стране, успостављени миграциони токови туркменског становништва из Мале Азије, али и словенског живља из делова Македоније, или Бугарске за време владавине Бајазита I и током борби за наслеђе османског престола почетком XV века, били су праћени интензивирањем деловања одређених османских политичких и верских чинилаца.³² Они подразумевају институционалну државну подршку хетеродоксним дервишким редовима на новоосвојеном подручју. Такође, када је реч о освајачкој и политичкој стратегији Османског царства, тре-

Сл. 2. Рамаћа, фреска Свешти Никола одводи Василија из емирове куће и српски најийис са џурским речима (снимак из џривајине архиве Б. Кнежевић)

Fig. 2. Ramača, fresco St. Nicholas takes Basil from the house of emir with Serbian inscription containing Turkish words (photo from the private archive B. Knežević)

бало би имати у виду да су од времена Муратових освајања османске војне трупе, а у њиховој пратњи и вође бабаија, готово сваке године боравили у разним деловима Балканског полуострва, где су оставили физичког трага.³³ Од 1389/1390. године османска војна сила, ојачана српским властеоским одредима, била је стационирана у Моравској Србији, у области Подунавља и планине Рудник, где су се водили учести сукоби са Краљевином Угарском.³⁴ Српско-османски дипломатски, војни и економски односи, постепено успостављани током последње деценије XIV

²⁸ *Ibid.*, 145–146.

²⁹ D. Kastritis, *Religious affiliations and political alliances in the Ottoman succession wars of 1402–1413*, *Medieval Encounters* 13 (2007) 222–242.

³⁰ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 114–116.

³¹ J. K. Birge, *The Bektashi order of Dervishes*, London–Hartford 1937, 215–219.

³² О миграцијама из Бугарске и ширењу културних тековина, Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1996, 403, 408; Г. Јовановић, *О Констинџиновом „Сказанију о џисменех“*, in: Константин Филозоф, *Повесџ о словима. Жиџије деџџоџа Сџефана Лазаревића*, ed. Д. Богдановић et al., Београд 1989, 10, и посебно из Анадолије на Балканско полуострво, Filipović, *Princ Musa*, 243–291.

³³ M. Kiel, *A monument of early Ottoman architecture in Bulgaria: The Bektashi tekke of Kidemli Baba Sultan at Kalugerevo-Nova Zagora*, in: *Studies on the Ottoman architecture of the Balkans*, Norfolk 1990, 57–58; H. Lowry, *The ‘Soup Muslims’ of the Ottoman Balkans: Was there a ‘western’ & ‘eastern’ Ottoman empire?*, *Osmanlı Araştırmaları* 36 (2010) 97–133. У Пироту је завија лутајућих дервиша – абдалија тј. бабаија основана одмах по освајању 1385. године. То је учинио сам султан Мурат који је завију наменио Кара Абдалу, једном од најистакнутијих абдалија XIV века, који је имао више својих завија у Анадолији. Следеће 1386. године, када је заузео Ниш, Мурат је и у том граду такође основао абдалијску завију. Податак у раду у штампи: Т. Katić, *Transforming the landscape of the Constantinople road in the 15th and 16th century (section Niš–Dragoman)*.

³⁴ В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби го 1402*, ИГ 1–2 (1959) 93–121.

и почетком XV века, представљали су још један вид међусобног повезивања који се може делимично пратити у сачуваној грађи. Нажалост, сфера културних утицаја и евентуалне интеракције остала је у сенци антагонизоване представе „о другом“ у оновременим изворима насталим према идеолошким потребама или потребама одређеног књижевног жанра. Политичке везе између Османлија и српских обласних господара са југа, не узимајући у обзир њихову природу, успостављене су после битке на Марици 1371. године. После Косовске битке 1389. године интензивирани су контакти између Османлија и Лазаревића, а потом и других српских политичких чинилаца на територији Моравске Србије. Тако је војвода Никола Зојић, један од господара рудничког краја 1397. године, према сведочењу Дубровчана, имао властити политички уплив код Османлија, независно од Лазаревића, што свакако говори о успостављању дипломатске комуникације.³⁵ Од краја 1391, најкасније почетка 1392. године, османска власт је формирана у Скопљу, а сасвим извесно 1396. године у Глухавици је успостављена турска царина на челу са кадијом.³⁶ Може се само претпоставити да су крајем XIV и почетком XV века турске речи све више допирале до српских политичких, па и културних кругова, а титула принца – челебије, као и емира, бега и сличних су међу првима са којима су се сусрели у дипломатским контактима. Стефан Лазаревић је за време Бајазитове владавине најмање три пута боравио у Малој Азији, али је од нарочитог значаја његов повратак из малоазијске Севастije након што је био принуђен да се оправда султану због гушења побуне туркофилске српске властеле и успостављања веза са краљем Жигмундом.³⁷ Најважнија последица рестаурације Бајазитовог суверенитета 1398. била је иницирање промена на унутрашњем политичком и друштвеном плану, са циљем појачавања надзора и сузбијања маневарског деловања српског кнеза, пре свега у односу на Краљевину Угарску.³⁸ Вероватно је тада, приликом ограничавања Стефанове самосталности, на двор Лазаревића дошао Ајдин, дипломата турског порекла, који је у наредним годинама обављао неке од најделикатнијих посланичких мисија. Ајдин је у име владара Моравске Србије боравио на дворовима Тамерлана после битке код Ангор, вероватно 1403/1404, и током ратова за наслеђе османског престола код принца Мусе 1410. године.³⁹

³⁵ М. Шуица, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, ССА 10 (2011) 123–128; *idem*, *Дубровачка писма: огледало друштвено-политичких промена у српским земљама (1389–1402)*, Годишњак за друштвену историју 18/2 (2011) 38–39.

³⁶ М. Ивановић, *Писмо Дубровчана турском кадији у Глухавици*, ССА 10 (2011) 117–122; М. Шуица, *Вук Бранковић, славни и велможи јосиодин*, Београд 2014, 162.

³⁷ М. Шуица, *О јодини огласка кнеза Стефана Лазаревића у Севастiji*, ЗРВИ 50 (2013) 808–809.

³⁸ С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, in: *Кнегиња Милица – монахиња Јевђенија и њено доба*, ed. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник 2014, 11–12; М. Šuića, S. Rudić, *Princess Milica as the Ottoman vassal – One case of multifaceted Serbian-Ottoman relations at the end of 14th century*, in: *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma merkezi uluslararası Balkan tarihi ve kültürü*, ed. А. Koyuncu, Çanakkale 2017, 99.

³⁹ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића десјоџа срјскоја*, Гласник СУД 42 (1875) 276, 301; М. Пурковић, *Кнез и десјоџ Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 98; М. Ивановић,

О личности Ајдина нема довољно података осим да је, бар према сведочењу Константина Филозофа, био поуздан „најсветлији и најоданији“ поданик деспота Стефана, да се одликовао мудрошћу – „сверазумни“, па да је чак имао улогу саветника на двору.⁴⁰ Било каква дипломатска комуникација, поготово о деликатним политичким и војним питањима, захтевала је добро познавање страног, у овом случају турског језика. Константин Филозоф наводи да је приликом неког другог посланства на двор принца Мусе деспотов војвода Витко био у пратњи преводиоца, односно „зналца исмаиљханскога писма“, што је допринело успеху мисије.⁴¹ Може се закључити да почетком XV века турски језик и турске речи у српској дворској средини више нису деловали потпуно непознато и да је познавање турског језика било питање политичког опстанка. С друге стране, области Драгаша и Мрњавчевића које су од 1395. године интегрисане у Османско царство, након што су биле захваћене процесом колонизације, нашле су се под непосредним исламским и турским културним утицајем, што је подразумевало и све већу изложеност турском језику. Почетком XV века, после битке код Ангор, османска држава је запала у политичку и егзистенцијалну кризу која се огледала у деценију дугим борбама за превласт међу Бајазитовим синовима. У том периоду долази до великих промена у односу снага на Балканском полуострву у којима су фракције међу османским претендентима на престо увек играле значајну улогу. Иако политички ослабљен, османски утицај у европском делу царства био је и даље присутан. У том периоду, у области Добруце постојало је снажно турско културно и етничко језгро које је дошло до изражаја у међусобним борбама Бајазитових наследника, а нарочито приликом организовања побуне мистичког дервиша и бившег казаскера, шејха Бедредина 1416. године у областима добруцанског крајишта.⁴² Бедрединов покрет довео је до ширења хетеродоксног мистичког учења, али и одређених друштвених покрета који су могли имати утицаја и ван Османског царства.⁴³ Теолошки дискурс шејха Бедредина ослањао се на елементе хришћанског учења и исламског мистицизма, па је био погодан за ширење подједнако међу деловима муслиманског слободног и хришћанског зависног становништва.⁴⁴

Полазећи од могућих утицаја да се испишу турске речи у натпису на фресци у Рамаћи, треба свакако споменути хронолошки најстарији, а то је предосманско наслеђе на Балканском полуострву које датира још од друге половине XIII века.⁴⁵ После Бајазитовог ос-

Власијела у Жијицију десјоџа Стефана Лазаревића Константинина Филозофа, in: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VII*, ed. Г. Јовановић, Деспотовац 2016, 54–55.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Филозоф, *op. cit.*, 294.

⁴² Х. Иналцик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 267–268.

⁴³ *Ibid.*, 269–270.

⁴⁴ Filipović, *Princ Musa*, 529–531; С. Imber, *The Ottoman empire 1300–1481*, Istanbul 1990, 82–87.

⁴⁵ О присуству Турака Селџука на територији Балканског полуострва, у области Добруце, који су се на тим територијама населили у време рестаурације Византијског царства, постоји опсежна литература. Овом приликом наводимо само рецентне

Сл. 3. Рамаћа, српски најйис са турским речима (цртеж: Б. Кнежевић)
Fig. 3. Ramaća, Serbian inscription with Turkish words (drawing: B. Knežević)

вајања Трновске, потом Видинске Бугарске и њиховог припајања Османском царству средином последње деценије XIV века, до тада изоловани у области Добруце, потомци селдучких Туркмена и припадници етничких монголских скупина који су поштовали хетеродоксни ислам могли су несметано да се крећу по територијама под непосредном османском влашћу и политичком доминацијом. У то време већ је био развијен верски култ дервиша Сарија Салтука / Салтика, који би могао бити један од путоказа за истраживање турских утицаја на Балкану, па и формулације натписа у цркви Св. Николе у Рамаћи.⁴⁶ Иако стварна историјска личност недовољно разјашњеног порекла,⁴⁷ Сари Салтук је с временом израстао у фигуру коју су у сећању и традицији обележиле чудесне легенде својствене светитељским култовима.⁴⁸ У уређеној дервишкој хијерархијској лествици Сари Салтук је имао ранг *бабе*, заправо старешине реда као духовног вође, што га, с друге стране, није ограничило у политичком деловању и учешћу у ратним походима.⁴⁹ Попут хришћанских светитеља, тако је и Сари Салтук баба, према традицији дервиш-

монографије које садрже осврт на ранију историографију: v. H. T. Norris, *Islam in the Balkans*, London 1993, 146–148; R. Shukurov, *The Byzantine Turks 1204–1461*, Leiden–Boston 2016, 99–119.

⁴⁶ Norris, *Islam in the Balkans*, 147–149.

⁴⁷ Теорије по којима је Сари Салтук или Салтик био грчког порекла у свом раду износи Н. Anetshofer, *Legends of Sari Saltik in the Seyahatname and the Bektashi oral tradition*, in: *Evliya Celebi. Studies and essays commemorating the 400th anniversary of his birth*, ed. N. Tezcan, S. Tezcan, R. Dankoff, Istanbul 2012, 297.

⁴⁸ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the sultans*, Oxford 1929, 429–439; Иналцик, *Османско царство*, 266; Norris, *Islam in the Balkans*, 146–155.

⁴⁹ Иналцик, *Османско царство*, 282. О живом сећању на харизму и дело овог „светог човека“ дервишких редова почетком четврте деценије XIV века сведочио је чувени арапски путописац Ибн Батута, који је обилазећи област Добруце посетио место Бабадаг, данас у Румунији, чије име је било блиско повезано са личношћу Сарија Салтука бабе, као и друга у којима је, наводно,

ког хетеродоксног учења XIV века, постао чудотворац и борац за „праву“ веру, а његов лик је постепено обликован под окриљем култа хришћанских светитеља и локалне традиције. По свему судећи, бабаије су се од почетка стварања османске државе у XIV веку налазиле у пратњи османских војних одреда, што је с временом постало уобичајено.⁵⁰

За нашу тему је значајно да се култ Сарија Салтука, као дервишког *бабе*, у процесу адаптације хетеродоксног исламског учења на локалне традиције сродио са култом Св. Николе у толикој мери да су у доцнијем периоду ова два светитеља различитих религија поистовећивана.⁵¹ Дервишки редови на Балкану су прихватили Сарија Салтука бабу као свог заштитника и светитеља који је сматран бекташијским следбеником, о чему сведоче и турски списи попут *Вилајейнаме* и *Салиукнаме* који су настали током XIV и XV века.⁵² Разумевање природе култа Сарија Салтука, његових манифестација (митска борба са змајем, спасавање девојке, јахање коња и сл.) и наводних активности (нарочито на плану ширења ислама међу хришћанима), као и дисперзије хетеродоксног дервишког учења на Балкану под окриљем османлијских освајања, представља један од могућих праваца у тражењу одговора на присуство турских речи у натпису на фресци у Рамаћи. У сусрету религија, дервишки мистички редови су своја учења модификовали преузимањем култова хришћанских свети-

овај светитељ оставио свој траг. S. Миџевић, *Sari Saltuk. Historija i mit*, Mostar 2014, 14.

⁵⁰ Norris, *Islam in the Balkans*, 124.

⁵¹ S. J. Shaw, *History of the Ottoman empire and modern Turkey I. Empire of the gazis. The rise and decline of the Ottoman empire 1280–1808*, Cambridge 1976, 28; H. T. Norris, *Popular sufism in eastern Europe. Sufi brotherhoods and the dialogue with christianity and „heterodoxy“*, Oxon – New York 2007, 54–66.

⁵² Birge, *The Bektashi order of Dervishes*, 51.

теља и њиховим стапањем са властитим, исламским. У том смислу су св. Ђорђе и св. Теодор поистовећивани са Хизиром Елијасом, св. Харалампје са Хаџи Бекташем, док је на Крфу св. Спиридон идентификован са Саријем Салтуком.⁵³ У централним и источним деловима Балканског полуострва запажена је трансфигурација св. Николе у лик Сарија Салтука и потпуна замена идентитета.⁵⁴ Она се одиграла наводним ритуалним убиством хришћанског светитеља.⁵⁵ По легенди, Сари Салтук је после „убиства“ светог Николе преузео његов лик како би ширио ислам међу хришћанима.⁵⁶ Према верзији овог чуда испричаној у *Салиџукнами*, која је као спис започета у XIV веку а завршена око 1480. године, Сари Салтук се прерушавао у хришћанског монаха, представљајући се да је Сем’ун (Шимун?)⁵⁷, „син српског монаха Рахвала“.⁵⁸ Тако је извесни дервишки *баба*, калуђер (!) у предању могао постати преобраћени хришћански светитељ. Пут једне опскурне историјске личности локалне провинијенције, започет крајем XIII века, већ до средине XV века је попримио регионални, а потом, према мерилима онога доба, и универзални карактер. На основу текста фреско натписа у Рамаћи може се закључити да речи *баба* и *калуђер* чине целину и односе се на светог Николу представљеног на коњу. У овом случају не постоји основ да се свети Никола директно повеже са култом Сарија Салтука, али се може претпоставити да је аутор натписа могао инкорпорирати дервишке утицаје у хришћански контекст на трагу мешања верских обичаја хетеродоксног ислама и хришћанства започетих у време насељавања турског становништва на Балкану током османских освајања. Реч *баба* јавља се у религиозном значењу монашког старешине, али и светитеља, јер су дервишке вође који су носили титуле бабе поштовани као светитељи. Реч *калуђер* свакако би упућивала на извесно стапање елемената различитих вероисповести обједињених култом светог Николе, јер се у турском језику реч *баба* користи и као синоним за хришћанског монаха и фратра.

Друге две речи турског порекла у натпису, *џеџири* и *сулџан*, чине синтагму. Реч *џеџири* заправо је неправилан облик речи *џенџири*, *џанџири* или *џанри*, која има религиозно значење.⁵⁹ Без намере да се улази у етимологију речи, њену симболичку генезу и лингвистичку распрострањеност о којој постоји релевантна научна литература, важно је напоменути да потиче из старотурског језика са предисламском религиозном конота-

цијом.⁶⁰ Везана је за ране форме шаманских веровања у природне силе, јер је *џенџири/џанџири* представљао небо (*вечно небо; небеско божанство*) као врховну форму божанства у оквиру развијеног старотурског и посебно монголског пантеона.⁶¹ Део древних паганских веровања се одржао након што су Турци и Монголи прихватили ислам, па је појам *џенџири/џанџири* остао у значењу бога (данас, на савременом турском *tanrı*).⁶² Као врховно божанство код народа који су припадали турској и монголској групи, *џанџири/џенџири* је био извориште врховне световне власти, а по њиховом веровању овоземаљски владари су примали и успостављали моћ посредством духовне силе (*куџи*) коју је додељивао бог (*џенџири*). Сама реч у значењу бога била је коришћена међу припадницима исламског мистицизма и хетеродоксног учења,⁶³ присутног на Балкану у време османских освајања. Нема никакве сумње да реч *џеџири*, забележена на натпису у Рамаћи, као и у цркви Св. Николе у Брезови, представља искварени облик речи *џенџири* и да има религијско значење бога. С друге стране, реч *сулџан*, око чијег значења не би требало да буде спорења, такође може имати вишеструки смисао који зависи од контекста у којем је употребљена, а нарочито у комбинацији са речју *џе(н)џири*. Султан у изворном значењу представља носиоца моћи и ауторитета, а код Османлија је као титула имала своје симболичко и политичко значење.⁶⁴ У политичком погледу, први османски владар који је заиста легитимно носио титулу султана био је Бајазит I, који је крајем 1394, или током 1395. године, после припајања Трновске Бугарске и постављања опсаде Цариграда, затражио од абасидског калифа у Каиру владарску титулу „султана ал Рума“, односно султана ромејских земаља.⁶⁵ Жеља за стицањем титуле султана водила је ка препознавању Бајазита I као носиоца божанске промисли који је истовремено са територијалним освајањима ширио и славу ислама. Ипак, у случају фреско натписа у Рамаћи у питању је религијско, а не световно значење појма. У исламском свету, а нарочито међу припадницима мистичких исламских редова, *сулџан* је означавао духовног суверена, односно бога. Због тога, сасвим је оправдано тумачење по коме реч *сулџан* у саставу иконографске представе светитељског чуда и дела натписа у којем се спомињу појмови *баба*, *калуђер* и *џе(н)џири*, има божанску конотацију и сведочи о небеском, а не овоземаљском врховном ауторитету.⁶⁶ Узимајући у обзир различита значења и функције наведених појмова, синтагма *џе(н)џири сулџан* која се јавља у натпису могла би да се протумачи као позивање на самог бога „свевишњег / небеског владара“.

⁵³ Shaw, *op. cit.*, 28

⁵⁴ Hasluck, *op. cit.*, 429–430; Иналџик, *op. cit.*, 281.

⁵⁵ Norris, *Popular sufism in eastern Europe*, 2. О распрострањености култа Сарија Салтука на Балканском полуострву писано је у више наврата, а недавно је објављен рад у којем се издвајају чуда Сарија Салтука која су и вековима касније опстајала у усменој традицији, а које је током својих путовања у XVII веку забележио османски путописац Евлија Челебија, Anetshofer, *op. cit.*, 296–304.

⁵⁶ Hasluck, *op. cit.*, 433–434.

⁵⁷ Петар (?)

⁵⁸ Anetshofer, *op. cit.*, 296–304.

⁵⁹ Овај појам има сасвим детерминисано религијско значење и не може асоцирати на реч тугра, како је то у својој монографији сугерисала Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, 215, n. 1006.

⁶⁰ Иналџик, *Османско царство*, 280.

⁶¹ *The sky god among the Turks and the Mongols*, in: *Asian mythologies*, ed. Y. Bonnefoy, Chicago–London 1993, 331–332 (J.-P. Roux).

⁶² *Tanrı*, in: *Encyclopaedia of Islam X*, ed. P. J. Bearman, Th. Bianquis et al., Leiden 2000, 186 (V. F. Buchner, G. Doerfer).

⁶³ Tanyu, *Tengri Islamilkıtan*, 122–126.

⁶⁴ *Sultan*, in: *Encyclopaedia of Islam IX*, ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel et al., Leiden 1997, 849–850 (J. H. Kramers, C. E. Bosworth). Орхан, син родоначелника династије Османа, иако је носио владарску титулу емира, на новцу је био именован као султан.

⁶⁵ Иналџик, *Османско царство*, 80; Н. Ватен, *Бајазит I*, in: *Историја Османског царства*, ed. Р. Мантран, Београд 2002, 49–50.

⁶⁶ *Sultan*, in: *Encyclopaedia of Islam IX*, 853 (J. H. Kramers).

Према томе, натпис би у преводу могао гласити: „Ај, баба-калуђере (св. Никола) немој ме убити, тако ти свевишњег владара (бога)“, што се поклапа са првобитном интерпретацијом натписа објављеном у студији о Рамаћи 1968. године.⁶⁷ Имајући у виду специфичности, порекло и верско значење турских речи (чалаци, баба, тегри султан) присутних у српском натпису, може се закључити да је натпис у Рамаћи настао као одраз мешања турских/исламских и хришћанских елемената, вероватно услед утицаја хетеродоксног дервишког учења на територијама под османском превлашћу крајем XIV и почетком XV века. Уколико се уваже претпоставке о широко постављеном датовању првобитног живописа у цркви Св. Николе у Брезови код Ивањице, такође се може на основу аналогичности претпоставити да је и црква Св. Николе у Рамаћи осликана у исто време, током владавине деспота

⁶⁷ Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, 144. „О, оче калуђере, немој да ме убијеш, тако ти Господа Бога“.

Стефана Лазаревића. На основу наведеног, а имајући у виду место у храму предвиђено за портрете суверена и иконографска обележја, наша је претпоставка да су оштећени портрети владара и владарке, насликани на северном делу западног зида наоса, највероватније представљали деспота Стефана и његову супругу, деспотицу Јелену Гатилузи. У том случају, *terminus post quem* живописања храма била би 1405. година, „кѣда се господинъ Деспотъ женаше“.⁶⁸

Захвалница

Овом приликом захвалили бисмо др Татјани Катић, научном сараднику Историјског института у Београду, и проф. др Фатиху Ерчоџоџу, са Одељења за историју Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi из Анкаре, на помоћи и стручним саветима приликом прикупљања релевантне литературе.

⁶⁸ Младеновић, *op. cit.*, 40–41.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Бабић Г., *О појурењима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15 (1979) 151–176 [Babić G., *O portretima u Ramaći i jednom vidu investiture vladara*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 15 (1979) 151–176].
- Ватен Н., *Бајазит I*, in: *Историја Османског царства*, ed. Р. Мантран, Београд 2002, 49–62 (Vaten N., *Bajazit I*, in: *Istorija Osmanskog carstva*, ed. R. Mantran, Beograd 2002, 49–62).
- Ивановић М., *Власела у Житију деспота Стефана Лазаревића Константиновића Филозофа*, in: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VII*, ed. Г. Јовановић, Деспотовац 2016, 41–56 (Ivanović M., *Vlastela u Žitiju despota Stefana Lazarevića Konstantina Filozofa*, in: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti VII*, ed. G. Jovanović, Despotovac 2016, 41–56).
- Ивановић М., *Писмо Дубровчана турском кадији у Глухавици*, Стари српски архив 10 (Београд 2011) 117–122 [Ivanović M., *Pismo Dubrovčana turskom kadiji u Gluhavici*, Stari srpski arhiv 10 (Beograd 2011) 117–122].
- Иналџик Х., *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974 (Inalžik H., *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300–1600*, Beograd 1974).
- Јиречек К., Радонић Ј., *Историја Срба II*, Београд 1990³ (Jireček K., Radonić J., *Istorija Srba II*, Beograd 1990³).
- Јиречек К., *Прилог за оцену скоро пронађене Бујарске хронике*, in: *Зборник Константиновића Јиречека I*, ed. М. Динић, Београд 1959, 393–410 (Jireček K., *Prilog za ocenu skoro pronađene Bugarske hronike*, in: *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, ed. M. Dinić, Beograd 1959, 393–410).
- Јовановић Г., *О Константиновићевом „Сказанију о писменех“*, in: *Константин Филозоф, Повести о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, ed. Д. Богдановић et al., Београд 1989, 9–25 (Jovanović G., *O Konstantinovu „Skazaniju o pismeneh“*, in: *Konstantin Filozof, Povest o slovima. Žitije despota Stefana Lazarevića*, ed. D. Bogdanović et al., Beograd 1989, 9–25).
- Кнежевић Б., *Заједничка обележја живописа Рамаће код Страра и Брезове код Ивањице*, Гласник Друштва конзерватора Србије 34 (Београд 2010) 134–138 [Knežević B., *Zajednička obeležja živopisa Ramaće kod Stragara i Brezove kod Ivanjice*, Glasnik Društva konzervatora Srbije 34 (Beograd 2010) 134–138].
- Кнежевић Б., *Црква у селу Рамаћи*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4 (1968) 121–171 [Knežević B., *Crkva u selu Ramaći*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 4 (1968) 121–171].
- Лома А., *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Оноματοлошки прилози 11 (Београд 1990) 1–18 [Loma A., *Rani slojevi hrišćanskih toponima na starosrpskom tlu*, Onomatološki prilozi 11 (Beograd 1990) 1–18].
- Мишић С., *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, in: *Кнегиња Милица – монахиња Јевџенија и њено доба*, ed. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник 2014, 7–15 (Mišić S., *Kneginja Milica i Lazarevo nasleđe*, in: *Kneginja Milica – monahinja Jevgenija i njeno doba*, ed. S. Mišić, D. Ječmenica, Trstenik 2014, 7–15).
- Младеновић А., *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007 (Mladenović A., *Povelje i pisma despota Stefana*, Beograd 2007).
- Оболенски Д., *Византијски комонвелт*, Београд 1996 (Obolenski D., *Vizantijski komonvelt*, Beograd 1996).
- Пурковић М., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978 (Purković M., *Knez i despot Stefan Lazarević*, Beograd 1978).
- Радић Р., *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993 [Radić R., *Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391)*, Beograd 1993].
- Станић Р., *Црква Св. Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења 25 (Београд 1993) 97–145 [Stanić R., *Crkva Sv. Nikole u Brezovi kod Ivanjice*, Saopštenja 25 (Beograd 1993) 97–145].
- Стародубцев Т., *О времену живописања цркве у Рамаћи*, in: *Паг Српске деспотовине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 147–170 (Starodubcev T., *O vremenu živopisanja crkve u Ramaći*, in: *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, ed. M. Spremić, Beograd 2011, 147–170).
- Стародубцев Т., *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића. Књиге I и II*, Београд 2016 (Starodubcev T., *Srpsko zidno slikarstvo u zemljama Lazarevića i Brankovića. Knjige I i II*, Beograd 2016).
- Стојановић Љ., *Сјари српски записи и најпйиси I*, Сремски Карловци 1927 (Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi I*, Sremski Karlovc 1927).
- Трпковић В., *Турско-угарски сукоби до 1402*, Историјски гласник 1–2 (Београд 1959) 93–121 [Trpković V., *Tursko-ugarski sukobi do 1402*, Istorijski glasnik 1–2 (Beograd 1959) 93–121].
- Тютунџиев И., *Българската анонимна хроника от XV век*, Велико Търново 1992 (Tütiündzhiev I., *Bŭlgarskata anonimna khronika ot XV vek*, Veliko Tŭrnovo 1992).
- Фејић Н., *Историја о Јакуб челебији*, Глас Српске академије наука и уметности 378, Одељење историјских наука 9 (1996) 131–144 [Fejić N., *Istorija o Jakub čelebiji*, Glas Srpske akademije nauka i umetnosti 378, Odeljenje istorijskih nauka 9 (1996) 131–144].

- Филозоф Константин, *Живот Сїефана Лазаревића деспоиа српскоиа*, Гласник Српског ученог друштва 42 (Београд 1875) 223–377 [Filozof Konstantin, *Život Stefana Lazarevića despota srpskoga*, Glasnik Srpskog učenog društva 42 (Beograd 1875) 223–377].
- Шуица М., *Вук Бранковић, славни и велможни јосїодин*, Београд 2014 (Šuica M., *Vuk Branković, slavni i velmožni gospodin*, Beograd 2014).
- Шуица М., *Дубровачка јисма: оїледало друшїивено-їолийїичких їромена у српским земљама (1389–1402)*, Годишњак за друштвену историју 18/2 (Београд 2011) 29–49 [Šuica M., *Dubrovačka pisma: ogledalo društveno-političkih promena u srpskim zemljama (1389–1402)*, Godišnjak za društvenu istoriju 18/2 (Beograd 2011) 29–49].
- Шуица М., *Немирно доба српскої средњег века*, Београд 2000 (Šuica M., *Nemirno doba srpskog srednjeg века*, Beograd 2000).
- Шуица М., *О јодини одласка кнеза Сїефана Лазаревића у Севасїију*, Зборник радова Византолошког института 50 (2013) 803–810 [Šuica M., *O godini odlaska kneza Stefana Lazarevića u Sevastiju*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 50 (2013) 803–810].
- Шуица М., *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, Стари српски архив 10 (Београд 2011) 123–128 [Šuica M., *Pismo Dubrovčana Nikoli Zojiću*, Stari srpski arhiv 10 (Beograd 2011) 123–128].
- Anetshofer H., *Legends of Sari Saltik in the Seyahatname and the Bektashi oral tradition*, in: *Evliya Celebi. Studies and essays commemorating the 400th anniversary of his birth*, ed. N. Tezcan, S. Tezcan, R. Dankoff, Istanbul 2012, 296–304.
- Barthold W., Spuler B., *Čelebi*, in: *Encyclopaedia of Islam* II, ed. B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, Leiden 1991, 19.
- Birge J. K., *The Bektashi order of Dervishes*, London–Hartford 1937.
- Bogdan J., *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung*, Archiv für Slavische Philologie 13 (1891) 481–543.
- Buchner F. V., Doerfer G., *Tanri*, in: *Encyclopaedia of Islam* X, ed. P. J. Bearman, Th. Bianquis et al., Leiden 2000, 186–188.
- Filipović N., *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.
- Hasluck F. W., *Christianity and Islam under the sultans*, Oxford 1929.
- Imber C., *The Ottoman empire 1300–1481*, Istanbul 1990.
- Kastritis D., *Religious affiliations and political alliances in the Ottoman succession wars of 1402–1413*, Medieval Encounters 13 (2007) 222–242.
- Katić T., *Transforming the landscape of the Constantinople road in the 15th and 16th century (section Niš–Dragoman)* (u štampi).
- Kiel M., *A monument of early Ottoman architecture in Bulgaria: The Bektashi tekke of Kidevli Baba Sultan at Kalugerevo–Nova Zagora*, in: *Studies on the Ottoman architecture of the Balkans*, Norfolk 1990, 53–60.
- Kramers H. J., Bosworth E. C. et al., *Sultan*, in: *Encyclopaedia of Islam* IX, ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel et al., Leiden 1997, 849–854.
- Lowry H., *The ‘Soup Muslims’ of the Ottoman Balkans: Was there a ‘western’ & ‘eastern’ Ottoman empire?*, Osmanlı Araştırmaları 36 (2010) 97–133.
- Mičićević S., *Sari Saltuk. Historija i mit*, Mostar 2014.
- Norris H. T., *Islam in the Balkans*, London 1993.
- Norris H. T., *Popular sufism in eastern Europe. Sufi brotherhoods and the dialogue with christianity and „heterodoxy“*, Oxon – New York 2007.
- Roux J-P., *The sky god among the Turks and the Mongols*, in: *Asian mythologies*, ed. Y. Bonnefoy, Chicago–London 1993, 331–332.
- Shaw S. J., *History of the Ottoman empire and modern Turkey I. Empire of the gazis. The rise and decline of the Ottoman empire 1280–1808*, Cambridge 1976.
- Shukurov R., *The Byzantine Turks 1204–1461*, Leiden–Boston 2016.
- Ševčenko N. P., *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, Torino 1983.
- Šuica M., Rudić S., *Princess Milica as the Ottoman vassal – One case of multifaceted Serbian–Ottoman relations at the end of 14th century*, in: *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma merkezi uluslararası Balkan tarihi ve kültürü*, ed. A. Koyuncu, Çanakkale 2017, 88–102.
- Tanyu H., *Isiamliktan önce Turkierde tek tanri i nanci*, Ankara 1980.

The inscription on the fresco “St. Nicholas takes Basil from the house of emir” in the Church of St. Nicholas in Ramaća as a historical source

Marko Šuica,
University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Branka Knežević

Fifty years after the publication of the first study on the Church of St. Nicholas in the village of Ramaća, the church still remains a fruitful and versatile challenge for its researchers. Recent innovative but uncertain conclusions of art historians regarding the dating, the interpretation of the inscription on the fresco painting *St. Nicholas takes Basil from the house of emir*, and portraits of the sovereign couple painted on the north side of the western wall in the nave, have initiated this interdisciplinary research. The premise for this re-examination of the previous assumptions brought by art historians is the altered historical contextualization of different socio-political processes that followed early Ottoman conquests of the

Balkans. The hypothesis is that these processes are reflected in the peculiar inscription written as part of the mentioned fresco. The unique inscription written in the old Serbian language with a combination of Turkish and Serbian words represents the echo of a distinctive religious and cultural blending that took place in the Balkan states that fell under the political control of Ottoman central rule. Another argument for a reassessment of previous conclusions, especially the chronology of the painting of the church, is the possible link between the Church of St. Nicholas in Ramaća and the Church St. Nicholas in the village of Brezova. Researchers have already noticed that in both churches the fresco painting *St. Nicholas takes*

Basil from the house of emir, from the cycle of the life and miracles of Saint Nicholas, include an almost identical formulation of the inscription. Although frescoes in the Church of St. Nicholas in Brezova have been dated to the beginning of the seventeenth century, they were painted over an older layer of fresco paintings, most probably from the beginning of the fifteenth century, the time of the reign of Despot Stefan Lazarević. This fact could be used to support the hypothesis about the spread of particular cultural influences in the Lazarević Principality derived from the political, demographic, ethnic and cultural turmoil characteristic for the whole region at the end of the fourteenth and beginning of the fifteenth century. The origin, meaning and overall context of the presence of the Turkish words *çalapi*, *baba*, *te(n)gri* and *sultan* in the fresco inscription could be explained as the lateral influence of the religious principles and activities of heterodox itinerant dervish fraternities that existed in the Balkan Peninsula since the end of the thirteenth century, and particularly from the last decades of the fourteenth century. The presence of the Ottomans and consequently the Turkish language and Islamic religious practice in the central Balkans intensified after the Battle of Kosovo in 1389. From that period Ottoman military forces remained present in the territory of the Lazarević Principality due to the permanent Ottoman-Hungarian conflicts that destabilized the region along the Danube river. Although not specifically confirmed by preserved sources, it is likely that during the last decade of the fourteenth century and at the beginning of the fifteenth century the use of Turkish words and language began to be used in the correspondence between the Serbian nobility and the Ottoman court or local administration. In addition, some diplomats at the court of Lazarević dynasty were of Turkish ethnic origin, or familiar with the Turkish language. Simultaneously, the process of colonization of the Turkmen

population intensified, changing the ethnic and cultural milieu on the Balkans. After the fall of Bulgaria under Ottoman rule, dervish brotherhoods from Dobruja, but also from Anatolia spread their influence over the Balkans. Dervish heterodox orders which disseminated and cherished the cult of Sari Saltuk Baba, a semi-mythical person, which became an important spiritual channel between the highly adaptable teachings of Islamic heterodox orders and the Christian population. The cult of Sari Saltuk blended the elements of the encountered religious Christian rites and beliefs with the Islamic tradition. One of Sari Saltuk's many alleged miracles is linked to the cult of St. Nicholas. According to this tradition, Sari Saltuk killed St. Nicholas and took over his identity. This narrative was actually related to the later process of Islamization of the Christian population. However, the direct connection between two different religious cults could indicate, but not prove, the contextual relation mirrored in the fresco inscription in the Church of St. Nicholas. The conclusion of the research is that the inscription in the Church of St. Nicholas in Ramaća emerged as a specific amalgamation of Islamic heterodox and Christian orthodox elements or practices due to the influence of dervish mysticism on the territories under Ottoman rule, including the Lazarević Principality. The Church of St. Nicholas in Ramaća was probably painted during the well-known process of state reform that included the rise of local nobleman, vassals of Despot Stefan Lazarević, at the beginning of the fifteenth century. This would in turn point to the conclusion that the portraits of the sovereign couple in the Church of St. Nicholas in Ramaća represented Despot Stefan Lazarević and his wife, Helen from the Gattilusi family. Accordingly, the *terminus post quem* for the painting of the church and their portraits would be the year 1405, when according to written sources Despot Stefan Lazarević married his wife.

